https://www.doi.org/10.31918/twejer. 2361.07

e-ISSN (2617-0752)   p-ISSN (2617-0744)

کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر دیمۆگرافیا و ئابووریی هەرێمە کوردنشینەکان لەنێوان سەدەکانی (٥-٦ک/ ١١-١٢ز).

ئیسماعیل خالند ناوخۆش (قەمەریانی)
بەشی مێژوو
زانکۆی سۆران _ کۆلێژی ئاداب
Ismael.nawkhosh@soran.edu.iq

پ. ی. د. ئەبوبکر دێوانە حەمەد حەسەن
بەشی زانستەکۆمەڵایەتییەکان
زانکۆی سۆران_ فاکەڵتیی پەروەردە

پوختەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوە بە ناونیشانی؛ "کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر دیمۆگرافیا و ئابووریی هەرێمە کوردنشینەکانە". کۆچکردن لە مێژووی مرۆڤایەتیدا کۆنە، دەکرێت ئاماژە بەوەی بکەین لەوەتەی مرۆڤ لەسەر ئەم خاکەیە، کۆچ سروشتێکی تێکەڵبووی مرۆڤ بووە، بە تێپەڕبوونی کات هۆکار و ئامانجەکانی و لێکەوتەکانی هەمەجۆر بوونە، هەڵبژاردنی ئەو بابەتە بۆ ڕووداوێکی گرنگ لە مێژووی کورد دەگەڕێتەوە ئەویش لێکەوتەکانی کۆچکردنە، کە نەبووەتە بابەتی سەرەکیی توێژینەوە لە لای توێژەرانی کورد. دیاریکردنی سەدەی (٥-٦ک/ ١١-١٢ز)ش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕووداوە سیاسی و سەربازییانەی لەو دوو سەدەیەدا ڕوویانداوە. ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و سێ باس پێکدێت: لە باسی یەکەم؛ وشەی کۆچ و کۆچپێکردن لە ڕووی زاراوە و زمانەوانی دەناسرێت. لە باسی دووەمدا؛ بۆ خۆپاراستن لە دووبارەبوونەوە بە کورتی هەرێمە کوردنشینەکان دەخرێنە بەر ناساندن. لە باسی سێیەمدا؛ باسی کاریگەریی ئەو کۆچ و کۆچپێکردنە دەکرێت لەسەر لایەنی دیمۆگرافی و ئابووری، هەروەها لە کۆتایی توێژینەوەکە ئەنجامەکان خراونەتەڕوو.

وشە کلیلییەکان: کۆچ، کۆچپێکردن، دیمۆگرافی، ئابووری و لێکەوتە.

کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر دیمۆگرافیا و ئابووریی هەرێمە کوردنشینەکان لەنێوان سەدەکانی (٥-٦ک/ ١١-١٢ز).

پێشەکی:

کۆچ لە مێژووی گەلاندا بە گشتی هەیە، هەندێک کات وەک چارەسەرێکی ناچاری بەرۆکی مرۆڤی گرتووەوە و ناچاری کردووە ڕێگەی هات و نەهات بگرێتەبەر، ئەم ڕێگەیەش دەشێ هەندێکجار مایەی ڕزگاربوونی بێت، بەڵام لەوانەشە دەروونی ئارام نەبێت، لەبەرئەوەی سروشتی مرۆڤ وایە لە کوێ لەدایکبووبێت، ئەو شوێنە نیشتمانێکی ئارامبەخشە بۆی. ئەو کۆچکردنەش بەبێ کاریگەریی نامێنێتەوە، بێگومان کاریگەری لەسەر هەموو لایەنەکانی ژیان هەیە، بە تایبەتی لایەنی دیمۆگرافی و ئابووری.

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکییەک و سێ باس پێکدێت؛ لە باسی یەکەم وشەی کۆچ و کۆچپێکردن لە ڕووی زاراوە و زمانەوانی خراوەتە بەر باس. لە باسی دووەم بە کورتی باسی هەرێمە کوردنشینەکان دەکەین بۆ خۆپاراستن لە دووبارەبوونەوە هەر یەک لە هەرێمی ئازەربایجان، ئاران، ئەرمینیا، چیا و جەزیرە و، لە باسی سێیەمدا هەر یەک لە لێکەوتەی کۆچکردن لە ڕووی دیمۆگرافی و ئابووری خراونەتەڕوو.

گرفتەکان زۆرن وەک هەر توێژینەوەیەکی دیکە، بە تایبەت کەمیی زانیاری لە هەندێ بابەت و پەرشوبڵاویی زانیارییەکان، هەروەها مێژوونووسانی ئەو کاتی ئیسلامی زیاتر گرنگییان بە ڕووداوە سیاسییەکان و ژیاننامەی کەسایەتییەکان داوە، کەمتر پڕژاونەتە سەر لایەنی دیمۆگرافی و ئابووری، نەخاسمە ئەم زانیارییانە لەمەڕ هەرێمە کوردنشینەکان بن کە لە بنەڕەتدا مێژووەکەی بە کەمی سەرچاوە دەناڵێنێت، ئەمە وایکرد هەندێک کات ناچاربووین لە سێبەری ڕووداوەکان

و بەکارهێنانی ژێدەرەکان زانیاری نوێ بخەینەڕوو، هەر ئەمەش هۆکارێکبوو وایکرد کە کۆکردنەوەی زانیاری بۆ ئەم توێژینەوە ماندووبوونێکی زۆری بووێت.

توێژەر لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدەدات، کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر دیمۆگرافیا و ئابووریی هەرێمە کوردنشیەنەکان دیاریبکات، چ کاریگەرییەکی هەبووە بەسەریانەوە و، چۆن کرداری کۆچ و کۆچپێکردنیان ئەنجامداوە؟ ئەو کات ئامرازەکانی گواستنەوە سادەبوون؟ ئایا بووەتە هۆی گۆڕینی دیمۆگرافی لە هەرێمە کوردنشینەکان؟ ئایا کاریگەریی ئەرێنی و نەرێنی هەبووە بەسەر هەرێمە کوردنشینەکان؟

باسی یەکەم: چەمکی کۆچ لە ڕووی زمانەوانی و زاراوەییەوە:

١_ لە ڕووی زمانەوانییەوە:

وشەی کۆچ لە فەرهەنگی کوردیدا لە پیتەکانی (ک، ۆ، چ) پێکدێت، ئەم زاراوەیە بۆ چەند مەبەستێکی جیا بەکاردێت، ئەویش دوای ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر وشەکە دادەهێندرێت، بە هۆی خستنەسەری پێشگر یان پاشگر، یانیش لێکدراو وەک ئەم نموونانە: (کۆچ، کۆچاوکۆچ، کۆچکردن، کۆچەر، کۆچەراتی، کۆچەری، کۆچبار و ...تاد)، دەبینین هەر یەک لەم وشانە سەرچاوەی سەرەکی لە وشەی کۆچەوە دروستبووە، هەر یەکەیان بۆ مەبەست و واتایەک بەکاردەهێندرێت. (خاڵ، ٢٠٠٥ز: ٣٦٤- شەرەفکەندی، ١٣٦٩ک: ٦٢٦)

وشەی کۆچ لە زمانی عەرەبیدا (الهجرة) یان (الهجر) گوزارشتی لێ کراوە، لە پیتەکانی (الها، والجیم، والراء)، کە هەر یەک لەم پیتانە بنەمایە و بناغەیەکە بۆ پچڕان و پچڕاندن، ئەوەی دیکەیان ئاماژەیە بۆ توندکردنی شتێک و بەستنەوەی، جا یەکەمیان (الهجر) پێچەوانەی پەیوەستبوونە

بەهەمان شێوەش (الهجران) (ابن فارس، ١٩٧٩م: ٦/ ٣٦؛ ابن منظور، د.ت، ٦/ ٤٦١٧؛ آبادی، ٢٠٠٨م: ١٦٧٥) (وهجرة، هجرا، وهجرانا) بەجێی هێشت یان پچڕاندی، وازیلێهێنا، یان لێی دوورکەوتەوە (ابن منظور، د.ت، ٦/ ٤٦١٧؛ آبادی، ٢٠٠٨م: ١٦٧٥).

٢_ لە ڕووی زاراوەییەوە:

کۆچ بە واتای گواستنەوە لە شوێنێک بۆ شوێنێکی دی، ڕۆیشتنی کەسێک لە شوێنی ڕەسەنی خۆی و ئەو شوێنەی تێدا ژیاوە، یان تێدا لەدایکبووە بۆ شوێنێکی دی، ئەوسا کۆچەکە لە وڵاتێکەوە بێت بۆ وڵاتێکی دیکە، لە گوندەوە بێت بۆ شار، لە شارێکەوە بۆ شارێکی دیکە، یان لە هەرێمێکەوە بێت بۆ هەرێمێکی دیکە، پێی دەگوترێت کۆچکردن، لەبەرئەوەی ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێهێڵاوە. (ابن منظور، د.ت، ٦/ ٤٦١٧؛ آبادی، ٢٠٠٨م: ١٦٧٥).

کۆچپێکردن (التهجير) لە ڕووی زمانەوانیی و زاراوەییەوە:

_ لە ڕووی زمانەوانیی:

کۆچپێکردن لە زمانی کوردیدا، لە بنەڕەتدا لە وشەی کۆچ وەرگیراوە، لە زمانی کوردی هەندێک وشە پێشگر یان پاشگری بۆ زیاددەکرێت، یانیش وشەکان لێکدەدرێن، وشەیەکی دیکەیان لێ دروستدەکرێت. کۆچ (چاوگی داڕێژراوی پێ+کردن) بۆ زیاد کراوە، کۆچ+ پێکردن= کۆچپێکردن، کە بە مانای ناچاردەبێت کۆچ بکات (خۆشناو، ٢٠١٣: ٢٦-٢٩)، بەهۆی هەر بارودۆخێکی نەخوازراو ڕوودەدات، جا لە ڕووی ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئاینی و سەربازی ڕوودەدات.

_ له ڕووی زاراوەییەوە:

کۆچپێکردن بە واتای ناچاردەکرێت کۆچ بکات لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، کەسێک ناچار بێت شوێنی نیشتەجێبوونی خۆی بگۆڕێت، جا لە گوندەوە بێت بۆ شار، لە شارێکەوە بێت بۆ شارێکی دیکە، لە هەرێمێکەوە بێت بۆ هەرێمێکی دیکە، یان لە وڵاتێکەوە بێت بۆ وڵاتێکی دیکە، لە ئەنجامی بوونی بارودۆخێکی نەخوازراو وەک بارودۆخی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، ئاینی، سەربازی، سروشتی ...هتد، ئەو بارودۆخە دەبێتە هۆکارێک ناچاری دەکات کەوا شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان بگۆڕن (ابن فارس، ١٩٧٩م، ٦/ ٣٦- آبادی، ٢٠٠٨م: ١٦٧٥- عزیز، ٢٠١٥م: ٢٠).

باسی دووەم: ناساندنی هەرێمە کوردنشینەکان:

گەڕان بەناو سەرچاوە مێژووییەکان بۆمان دەردەکەوێت هیچ هەرێمێک نەبووە، هەموو دانیشتووانەکەی سەد لە سەد لە ڕەگەزی کورد بن، بەڵام لە هەندێک هەرێم زۆرینەی دانیشتووانی لە ڕەگەزی کورد بووینە، هەر یەک لەم هەرێمانەش کۆمەڵێک شار و مەڵبەند لەخۆدەگرن، ئێمە هەوڵدەدەین گرنگترین ئەو شار و مەڵبەندانەی ئەم هەرێمانە بناسێنین، بە کورتی شوێنی جوگرافییان بخەینەڕوو، پاش گەڕان بەناو سەرچاوە ڕەسەنەکان بۆمان دەرکەوت کە ئەم پێنج (٥) هەرێمانە زۆرترین شار و گوند، هەروەها دانیشتووانی کورد بووینە، ئەم هەرێمانەش ئەمانەی خوارەوەن:

هەرێمی ئازربایجان:

هەرێمی ئازربایجان هەرێمێکی دیار و فراوانی ئەو سەردەمی بووە، کەوا زۆرینەی دانیشتووانی لە نەتەوەی کورد بوون، کەوتبووە خۆرئاوای

دەریای خەزەر و وڵاتی دەیلەم و خۆرهەڵاتی هەرێمی چیا و باکووری هەرێمەکانی ئەرمەنستان و ئاران (ڕان). (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٢٧٨-٢٨٥؛ مؤلف مجهول، ١٩٩٩م: ١١٩؛ زادە، ٢٠٠٨م: ١٣٤) لە گرنگترین مەڵبەند و شارەکانی ئەم هەرێمە بریتین لە: تەورێز، مەراغە، ئەردەبیل، میانج، ئورمیە، خۆی، سەلماس، سراو، مەرەند، شنۆ، جابروان، موقان، ورثان و برزندە. ئەم شار و ناوچانەی سەرەوە هەرێمی ئازربایجانیان پێکدەهێنا. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٢٨٥-٣٠٤- مؤلف مجهول، ١٩٩٩م: ١١٩-١٢٠- الحموی، ١٩٩٧م: ١/ ١٣٦- ابن مستوفی، ١٣٤٢ه: ٨٠- الحمیری، ١٩٨٤م: ٥٣٥؛ کی السترنج، د.ت، ١٩٥)

هەرێمی ئاران:

هەرێمی ئاران یەکێکی دیکەیە لە هەرێمە کوردنشینەکان، کە ڕێژەیەکی زۆری دانیشتووانی لە نەتەوەی کورد بوون، ئەم هەرێمە دەکەوێتە باکووری ئازربایجان و خۆرئاوای ئەرمەنستان و باکووری باکووری خۆرهەڵاتی جەزیرە. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٢٨٧؛ الحموی، ١٩٩٧م: ١/ ١٣٦؛ ئەنوەر، ٢٠١٥ز: ٢٥)، کە چەند شار و مەڵبەندی کوردنشین لەخۆدەگرێت، گرینگترینشیان بریتین لە: بەرزغە، کەنجە، شەماخی، ئانی، دبیل (دوین) ، (باب الابواب)، نشوی بەو ناوانەش هاتووە؛ (نخشیفان، نخشوان و نقجوان)، باکۆ، شروان و تفلیس. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٢٨٥-٣٠٤؛ مجهول، ١٩٩٩م: ١١٩-١٢٠؛ المقدسی، د.ت، ٣٧٥؛ ابوالفدا، ١٨٤٠م: ٤٠٥؛ البروسی، ٢٠٠٦م: ١٨٥) هەر یەک لەم شار و مەڵبەندانە ڕێژەیەکی زۆری دانیشتووانی لە نەتەوەی کورد بوون لە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست.

هەرێمی ئەرمینا:

هەرێمی ناوبراو یەکێکی دیکەیە لە هەرێمە کوردنشینەکان، کەوا ڕێژەیەکی زۆری دانیشتووانی لە نەتەوەی کورد بوون، سنووری جوگرافیای ئەم هەرێمە لە ڕۆژهەڵات هاوسنووره لەگەڵ هەرێمی ئاران، لە سنووری ڕۆژاوای لەگەڵ جەزیرە، لە باشوور هاوسنووره لەگەڵ ئازربایجان، لە سنووری باکووری هاوسنووره لەگەڵ وڵاتی ڕۆم. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٢٩٥)، هەرێمی ئەرمینیا کۆمەڵێک شار و مەڵبەندی گرنگ لەخۆدەگرێت، کەوا کوردەکان ڕێژەی زۆری دانیشتووانی ئەم شار و مەڵبەندانەیان پێکدەهێنا لە ماوەی سەردەمی توێژینەوەکەماندا، گرنگترین ئەوە شار و مەڵبەندانەی ئەم هەرێمە ئەمانەن: (خلاط)، مەلازگرد، بەدلیس، (ارزن)، (ارجیش)، بەرگری، موش، مەعدەن. (مؤلف مجهول، ١٩٩٩م: ١٢٠-١٢٣؛ ابن عساكر، ١٩٩٣م: ١٥١؛ الحموی، ١٩٩٧م: ١/ ٣،١٥٠/ ٣٨٠، ٥/ ٢٢٣؛ مؤلف مجهول، ٢٠١٠م: ١٢٠)

هەرێمی چیا:

مەبەست لە هەرێمی چیا ئەو ناوچە بەرفراوانە بووە، کە کەوتبووە بەری خۆرهەڵاتی ناوچەکانی خوڕاسان و ئەسفەهان و فارس و باکووری خۆرهەڵاتی خوزستان، لە بەری باکووریش ناوچەکانی دەیلەم و قەزوین و ڕەی، لە باشوور عێراق و خوزستان دەورەیان دابوو. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٣٠٤)، ئەم هەرێمە کۆمەڵێک شار و مەڵبەندی گرنگ لەخۆدەگرێت، گرینگترینیان بریتین لە: دینەوەر، قەرمیسین، کەنگاوەر، نەهاوەند، بروجەرد، هەمەدان، حەلوان، خانەقین، مەندەلی، شارەزوور، سیروان، جەلەولا، و (الصمیره). (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ٣٠٨؛ مهلهل، ١٩٥٥م: ١٤؛ الحموی، ١٩٩٧م، ١/ ٤٠٤، ٢/ ١٥٦، ٣٤٠/ ٥/ ٣١٣؛ الحمیری، ١٩٨٤م: ٤٥٤).

هەرێمی جەزیرە (الجزيرة الفراتية):

یەکێکە لە هەرێمە کوردنشینەکان، مەبەست لە هەرێمی جەزیرە، ئەو ناوچە بەرفراونەیە کە کەوتبووە کەنار و نێوانی بەری باکووری هەردوو ڕووباری دیجلە و فورات، ناوچەکانی (جەزیرە، مووسڵ و ئامەد) دەگرتەوە و هاوسنووری هەرێمی ئاران و چیا بووە. (مجهول، ١٩٩٩م: ١١٧؛ الحموی، ١٩٩٧م: ٢/ ٢٩٤؛ کی السترنج، د.ت، ١٤٧-١٤٨؛ خۆشناو، ٢٠١٣ز: ١٣٢؛ ڕەسوول، ٢٠٢٠ز: ٤٧) ئەم هەرێمە کۆمەڵێک شار و مەڵبەند لەخۆدەگرێت کە ئەمانەن: مووسڵ، سنجار (شنگار)، داسن، ئامەد، میافارقین، نوسەیبین، ڕوها، خێزان، (حصن کیف)، فاقان، ماردین، جەزیرەی ئیبن عومەر، مەلاتییە، حەران، زۆزان، ئاکرێ (عقرە)، هەولێر، سعرد سێرت، باجرمی کەرکووک، بینون. (المقدسی، د.ت، ١٤١؛ الحموی، ١٩٩٧م، ١/ ١٣٨، ٥٣٥، ٢/ ٢٦٥، ٣/ ١٠٦، ٤/ ٤٤٦- ابوالفدا، ١٨٤٠م: ٢٧٧؛ جعفر، ١٩٨١م: ١١٣)

باسی سێیەم: کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر دیمۆگرافیا و ئابووریی هەرێمە کوردنشینەکان

کۆچ و کۆچپێکردن وەک دیاردەیەکی گرێدراوی ناو مێژوو، شوێنەوار و لێکەوتەی جیاواز بە هەردوو لایەنی ئەرێنی و نەرێنی لێ دەکەوێتەوە، بەڵام لێکەوتەکانیش بەپێی بارودۆخی ڕۆژگار جیاوازن، بە تایبەتی لە سەردەمی توێژینەوەکەمان، چونکە مێژوونووسانی ئەو سەردەمی گرینگییان بە لێکەوتەکانی کۆچ و کۆچپێکردن نەداوە لە سەدەکانی ناوەڕاست، نەبووەتە بابەتی سەرەکیی نووسین لە لایان. لە لایەکی دیکە، نەبوونی سنوور لە نێوان هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیسلامیدا لێکەوتەکانی نادیار تر کردووە، بۆیە لەم بابەتەدا کۆسپی کەم زانیاریمان دێتە پێش، هەروەها لە لایەکی تر ئەوەی ئێمە ئاگادار بین هیچ مێژوونووس و توێژەرێک خۆیان لەم بوارە نەداوە، ئەوەش هەندەی تر

کۆسپەکەمان گەورەتر دەکات، بۆیە دەبێت لە سێبەری ئەو دیوی ڕووداوەکان شرۆڤەبیکەین، هەوڵبدەین بابەتی نوێ لەم بارەیەوە بورژێنین، لەم سۆنگەیەوە کاریگەریی کۆچ و کۆچپێکردن لەسەر هەرێمە کوردنشینەکان دەخەینەڕوو.

١_ کاریگەری لەسەر دیمۆگرافیای دانیشتووان

کۆچ و کۆچپێکردن لە هەرێمە کوردنشینەکان جا چ لە کۆچی تاک بێت، یان کۆمەڵ و تاخمی خێڵایەتی بوو بێت، کاریگەری لەسەر کەمبوونەوەی قەبارەی دانیشتووان هەبووە، ئەگەرچی ئامارێکی ورد و دروست لەبەردەستدا نییە بۆ زانینی ژمارەی دانیشتووانی هەرێمە کوردنشینەکان بەر لە سەردەمی توێژینەوەکەمان، بەڵام بەپێی خەملامدنی گەڕیدەیەک بە ناوی؛ "مسعر کوری مهلهل" بێت، لە سەدەی چواری کۆچی/ نۆی زایینی، ئاماژە بەوە دەکات کە لە سەدەی چوارەمی کۆچی/ دەیەمی زایینی ژیاوە، تەنها لە ناوچەی شارەزوور شەست هەزار ماڵ هەبووە. (مهلهل، ١٩٥٥م: ١٠) بێگومان هەر ماڵ و خێزانێک لە چەند ئەندامێک پێکهاتووە، کە دەکرێت بکرێتە بەڵگەی زۆری دانیشتووان، ئەمەش لەگەڵ نەریتی خێڵەکی و کۆمەڵایەتی گونجاوە کە هەمیشە ئارەزوویان لە منداڵی زۆرە، سەرباری گونجاوی باری جوگرافیا و سروشتی هەرێمە کوردنشینەکان، کە هۆکارە بۆ زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان (کمال الدین، ١٩٧٥م: ٢٠٢)، بەڵام دەبینین لە ئەنجامی کۆچ و کۆچپێکردنی بە زۆرەملێ کورد لە ناوچەی شارەزوور زۆر کەمبووتەوە، چونکە ئەو کات شارەزوور شارێکی ئاوەدان و گەورە بووە، بەڵام ئێستا شارێک بە ناوی شارەزوور نەماوە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر کاریگەریی پرۆسەی کۆچ لەسەر گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان و هەرێمە کوردنشینەکان بە تێپەڕبوونی کات.

بە شێوەیەکی گشتی کۆچی تورکمانەکان بۆ هەرێمە کوردنشینەکان ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە شالاوی یەک لەدوای یەکەکانی هەیە، لەشکرکێشی ئەوان بۆ سنووری دەسەڵاتی عەباسی بە گشتی هەرێمە کوردنشینەکان بە تایبەتی، تەنها کاریگەریی خراپی نەکردووەتە سەر لاوازکردن و ڕووخانی میرنشینەکان و سنووردارکردنی دەسەڵاتی سەرۆکهۆز و قەڵادارەکانی کورد، بەڵکوو یەکێک لە دیارترین ئەنجامەکانی ئەوە بوو، کە بڵاوبوونەوە و نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر لە هۆز و بنەماڵەی تورکەکان بە ناوچە جیاوازەکانی خانەی ئیسلامی لێ کەوتەوە. (ابن العمرانی، ١٩٩٩م: ١٨٨-١٨٩؛ ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٥٣-٥٤) لەناوشیاندا هەرێمە کوردنشینەکان، لەژێر سایەی سوڵتانەکانی سەلجووقی و دواتر ئەتابەگییەکان[١]، کە ئاسانکاری زۆریان پێشکەش بە تورکمانەکان دەکرد، بە پێچەوانەشەوە پاڵەپەستۆی زۆریان دەخستە سەر کورد بە مەبەستی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکانیان، کە دواجار بۆ هەر بنەماڵە و سەرکردەیەک ناوچە و قەلایەک بڕایەوە قەوارەیەکی سەربازیی تێدا بنیاتناوە. (ابن القلانسی، د.ت، ١٩٦-١٩٧؛ تۆفیق، ٢٠١٠ز: ٢٧٤-٢٧٥)، سروشتی قەوارە یان دەسەڵات کە دادەمەزرێت ئەوانی لایەنگری ئەون ڕووی تێدەکەن بۆ ئەوەی پارسەنگی هێز لەگەڵ لایەنگرانی دەوڵەتی کۆن ڕاستبکاتەوە. (ابن خلدون، ٢٠١٦ز: ٢/ ١٠٢-١٠٣)' توێژەرێکیش پێیوایە سەلجووقییەکانیش فەرمانبەرانی خۆیان ڕەوانەی هەرێمە کوردنشینەکان دەکرد بۆ بەڕێوەبردنی هەرێمەکان و پشتیان پێ دەبەستن و پارسەنگی هێزیش لە بەرژەوەندیی تورکەکان زیادببێت. (بەشیر، ٢٠٠٦ز: ٣٠٧-٣٠٨)

سەلجووقییەکان بە سەرکردایەتیی "طغرل بەگ" تونیان دەستبەسەر زۆربەی ناوچەکانی ژێر دەسەهەڵاتی ئیسلامیدا دابگرن، هەژموونیان زیادی کرد. (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٣٢-٣٨) هەرێمەکوردنشینەکان بەشێک بوون لە بەرنامەی کاری داهاتووی، بۆیە تغرل بەگ بە سەرکردایەتیی "ابراهیم ینال دایک برا" لە ساڵی (٤٣٤ک/ ١٠٤٢ز) لەشکرکێشییەکی کردە

سەر هەرێمی چیا دەستی بەسەر چەند شارێک داگرت. (الراوندی، ٢٠٠٥م: ١٦٨-١٧٠) هۆزی ئەیوانی_ئەیواقی تورکمانی کە هۆزێکی گەورە و ناودار بوو، لە نیوەی سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوانزەی زایینیی دەرکەوتن لە هەرێمی ئازربایجان و چیا، لەوێ بڵاوبوونەوە، پانتایەکی بەرفراوانیان بۆ خۆیان دابڕی، چەندین دێهات و قەڵایان لە دەست کوردەکان زەوت کرد، بە تایبەتی دوای لاوازبوونی میرنشینی عەنازیی(٣٨١_٥١١ک/٩٩١_١١١٧ز) بێخودان مانەوەی ناوچەکە، بێباکانە هەر لە دینەوەر تا هەمەدان و حلوان و شارەزوور تەراتێنیان دەکرد و، دەستیان بەسەر زەویوزاری هۆزەکوردییەکان دادەگرت. (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٤٧٦؛ تۆفیق، ٢٠١٠ز: ٢٧٦-٢٧٧)، دەکرێت ئەمەش ببیتە هۆ دروستبوونی کرداری کۆچکردن، و بەڵگەیەکی ڕوونیشە لەسەر گۆرینی دیموگرافیایی هەرێمەکوردنشینەکان.

شەری مەلازگرد (٤٦٣ک/ ١٠٧٠ز) بە جۆرێک نەخشەی سیاسیی پێکهاتەی دیمۆگرافی ناوچەکەی گۆڕی سیمایەکی تورکی پێ بەخشی. (الزیباری، ٢٠٠٩م: ٦٧) سوڵتانی سەلجووقی بەرپرسیارەتی چەند شارێکی کوردی وەک خەلات و مالازیگورد بە تورکەکان سپارد کە پێشتر لەژێر دەستی کوردەکان بوو، (فارقی، ٢٠٠٧ز: ١٠٩) دواتر دەستی بەسەر چەند ناوچەیەکی ئامەد داگرت، ژمارەیەک تورکمانی لە شارەکەدا نیشتەجێکرد، سیاسەتی سوڵتان مەلیک شاهـ (٤٦٥-٤٨٥ک/ ١٠٧١-١٠٩٢ز) پشتی بە ڕەگەزی تورکی دەبەست لە پێکهێنانی هێزی سەربازیدا، بەخشینی زەوی دەرەبەگی (اقطاعات) پێیان بە بڕینەوەی گوندێک، یان چەند گوندێک و نیشتەجێکردنیان لەوێ، (بەشیر، ٢٠٠٦ز: ٧٦) دوای ڕووخانی هەردوو میرنشینی شەدادیی (٣٤٠-٤٦٨ک/ ٩٥١-١٠٧٥ز) و ڕەوادیی (٣٤٣-٤٦٣ک/ ٩٥٤-١٠٧١ز)، ئەوەی تایبەتە بە ئاران سوڵتان مەلیک شاهـ ئەم هەرێمەی بۆ یەکێک لە سەرکردەکانی سوپا بڕیەوە بە ناوی؛ "سەرهنگ ساوتکین"، ئەمەش سەرەتایەک بوو بۆ دەرکەوتنی بەخشینی زەویی دەرەبەگی

سیستەمی (الاقطاع) (الماوردی، د.ت: ٢٨٣)، دانا لە ماوەی مێژووی سەلجووقی، چونکە ئەو دەوڵەتەی لەسەر فراوانی دروستببوو، بۆیە گەیشتە چارەسەرێک بۆ ئەو مەسەلەیە، ئەویش دابەشکردنی ئەقتاعەکان بوو، ئەقتاع لەبری مووچەی نەختی بوو. (طەرخان، ١٩٦٨م: ٢١-٢٢)

خراپی و ناجێگیریی بارودۆخی سیاسی تیکچوونی شیرازەی کۆمەڵایەتی و گەندەڵی و خراپەکاری و دزی بوونە سیفەتێکی دیاری کۆمەڵگە، دیاردەی کوشتن و ڕێگریکردن زیادی کردووە ڕەشبینی و بێئومێدی باڵی بەسەر دەروونی خەڵکیدا کێشاوە، دەمارگیریی خێڵەکی و ڕەگەزی لەناو چین و دەستە کۆمەڵایەتییەکاندا پەرەیسەند، (کمال الدین، ١٩٧٥م: ١٩٦) چونکە بەشێک لە تورکمانەکان سەرباری تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ ڕەگەزەکانی دیکە موسڵمانەکان، بەڵام دەستبەرداری هەندێ نەریتی خراپیان نەبوون، زۆرجاریش ئەندام و ماڵبات و هۆزە کوردییەکان ڕووبەڕووی دەربەدەری و کۆچ و پەڕاگەندە دەبوون بە ناوچە جیاجیایەکان، لەگەڵ هەر هەڵمەتێکدا کورد توشی ڕەنجەڕۆی و دەربەدەری لەو شار بۆ ئەو شار لەو قەڵا بۆ ئەو قەڵا بووەتەوە (ابن الاثیر، ٢٠١٢م، ٨/ ٣٢-٣٥، ٥٧-٥٨- نەقشبندی، ٢٠١١م: ٢٣١-٢٣٥)، تەنها هیوایەک بۆ دەربازبوون لە دەستی دوژمن، بەجێهێشتنی ماڵ و حاڵ و گرتنەبەری ڕێگەی هات و نەهات کۆچکردن بووە، بۆیە زۆرجار ئەوانەی کە بە سەلامەتی لێیدەرچوونە کە شوێن و جێگەی خۆیان بەجێهێشتووە. (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٣٨، ٥٢-٥٤، ٥٦-٥٧- نەقشبندی، ٢٠١١م: ٢٣٨)

سیاسەتی سەلجووقییەکان بەشێک لە هۆزی بەناوبانگی جورقان (گۆران)[٢] ناچارکرد زێدی ڕەسەنی خۆیان (بەرزاییەکانی هەرێمی چیایەکان) جێبهێڵن و بەرەو ناوچەی جامعین کە دەکەوێتە نێوان حلە و بەغدا کۆچیان کرد، بەشێکیشیان کۆچیان کرد بۆ ڕۆژاوای ڕووباری دیجلە (العمری، د.ت، ٣/١٩٨؛ تۆفیق، ٢٠٠٧م: ٦٥-٦٦)، دیارە هەر لەو

سۆنگەیەوە لەبەرئەو ڕەوشەی کە بەسەریان هاتووە، هۆزی جەلالیش[٣] بە ناوچەکانی داقووق و شارەزوور ئاوارەبوونی ئەم هۆزە سنووری هەرێمە کوردنشینەکان بڕی بەشێکیان کۆچیان کرد بۆ میسڕ و شام ئەوە بەڵگەیە لەسەر زۆریی ژمارەی کوردانی جەلالی، لە "مصرالعمری" دەڵێت: "ولم یکن الجیش المصری بالنسبة الی الجیوش الجلالیة إلا کنفطة فی الدائره". (د.ت، ٣/ ١٩٨) ئەمانە و دەیان هۆز و بنەماڵەی دیکە لەم سۆنگەیەوە کۆچیان کرد.

زۆرجار لەبەر ستەم و زۆرداری والی و کاربەدەستی بێگانە لە شارە کوردنشینەکان، کە بە ناڕەوا دەستیان بەسەر ماڵ و موڵکی خەڵکی دادەگرت، دانیشتووان بێچارە دەبوون، ئەوەی توانای خۆدەربازکردن هەبووبێت، بە ناچاری ڕێگەی کۆچیان دەگرتەبەر (فارقی، ٢٠٠٧ز: ١٤٠)، نەک هەر ئەندامانی هۆزەکان، بەڵکوو دانیشتووانی شارەکان هەر لەبەر بێئۆقرەیی ڕەوشی نالەباری گوزەرانیان، بە ناچاری وەک خراپترین ڕێگەچارە ڕێگەی کۆچیان هەڵبژاردووە، بۆ نموونە دانیشتووانی شاری خەلات کۆچیان کردووە، لەوانەش چەند بنەماڵەیەکش لە قاهیرە گیرساونەتەوە، بوونی گەڕەکێکیش لەم بارەیەوە بە ناوی؛ "حی خلاطین" بەڵگەیەکی دیارە لەسەر کۆچکردنی دانیشتووانی شاری خەلات (چەلەبی، ١٩٧٩ز: ١٦٠)، دواتر لە کار و چالاکییەکانی دانیشتووانی شارێکی وەک خەلات لە سەدەی (٧ک/ ١٣ز) جگەلە ڕەگەزی تورک و چەند ڕەگەزێکی دیکە ڕۆڵی کورد بەرچاوناکەوێت، هیچ ئەماژەیەک بە مانەوەی کورد لە شارەکە نەکراوە، توێژەرێکیش پێیوایە مێژووی نیشتەجێبوونیشیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەلجووقییەکان (ڕەسووڵ، ٢٠٢٠ز: ٧٦)، هەروەها بە یاوەریی توغرولی سێیەم سەلجووقی لە ساڵی (٥٨٥ک/ ١١٨٩ز) پەنجا هەزار تورکمان ڕوویان کردە شنۆ، ئورمێ: خوی و سەلماس و کەوتنە تاڵانکردن و وێرانکاری لە ناوچەکە (الحسینی، ١٩٨٥م: ٢٩٦-٢٩٧)؛ بەمەش ڕێژەی تورکمانی لە هەرێمە کوردنشینەکان زیادی

کرد، به تایبەتی دوای ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان، ئەمەش زەمینەسازیی چەند میرنشینێکی نوێی تورکمانی لە شارەکانی وەک ئامەد، میافارقین و ماردین بە دەرئەنجامی باڵادەستیی تورکەکان بەسەر ناوچەکە دادەندرێت. (الزیباری، ٢٠٠٩م: ٦٨) تا وایلێهات لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوانزەی زایینی زۆربەی قەڵا و شارە گرنگەکانی هەرێمە کوردنشینەکان لەلایەن تورکمانەکان کۆنترۆڵکران و، چەندین بنەماڵەیان تێدا دامەزراند، لە بەرامبەردا کوردیان پشت گوێخست، بۆ نموونە دامەزراندنی ئەتابەکییەی زەنگی لە مووسڵ (٥٢١-٦٣٠ک/ ١١٢٧-١٢٣٢ز) لە لایەن "عیماد الدین زەنگی". (ابن الاثیر، د.ت، ١٥-٧٦: واصل، ٢٠٠٩م: ١/ ٢٨-٢٩: محەممەد، ٢٠١٣ز: ١١٨)

ئەو ڕووداوانە کاریگەریی نەرێنیی زۆریان لەسەر قەبارەی دانیشتووانی هەرێمە کوردنشینەکان هەبووە، بۆ نموونە ئەگەر بەراوردێکی سادەی نێوان دانیشتووان شارەزوور بکەین، لە سەردمی پێش توێژینەوەکەمان (٤ک/ ١٠ز) سەردەمی دوای توێژینەوەکەمان، لە سەدەی (٤ک/ ١٠ز) تەنها شارەزوور نزیکەی شەست هەزار ماڵ بوو، هەرچەندە ئەمە ئامارێکی ورد نییە، بەڵام ئاماژەیە بۆ جەنجاڵی و قەرەباڵغیی دانیشتووان، بەڵام لە سەدەی (٧ک/ ١٣ز) هەمان ناوچە بە هۆی ئەو ڕووداوە کارەساتە جەرگبڕانە کە بەسەری هاتوون، تەواو بەرەو چۆڵەوانی و پووکانەوە ڕۆیشتووە، نەک هەر ئەوەش، بەڵکوو بەشێکی هۆزە کوردییەکان لە ناوچە جیاجیایەکان بە ماڵ و منداڵیان ڕێگەی کۆچیان گرتەبەر بۆ شوێنێکی تر، کەوا گونجاو بێت بۆ ئەوەی درێژە بە کاروانی ژیان بدەن، بۆ نموونە هۆزی جەلالی(العمری، د.ت: ٣/ ١٩٨) زۆرجار لە گوندنشینانش لەژێر کاریگەریی ئەو ڕەوشە بە ناچاری بەرەو شارەکان ڕایانکردووە، بۆ نموونە کۆچکردنی گوندنشینانی دەوروبەری سنجار بۆ شاری سنجار و شارەکانی دیکەی جەزیرە،

(الهسنیانی، ٢٠٠٥م: ١٣٠) ئەمەش بەڵگەن لەسەر کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان کورد لە هەرێمە کوردنشینەکان.

کاریگەریی سیستەمی خێڵەکی لە پەیوەستبوون بە پاراستنی موڵک و زەویوزاری خێڵەکەیان، چونکە ئەوەی لە خێڵی کورد تێبینیدەکرێت پەیوەستبوونە بە زەوی. (بوا، ٢٠٠١م: ٤٨- عەبدوڵڵا، ٢٠٠١٢ز: ٧٢) زۆرجار کۆمەڵگەی کوردییان ڕووبەڕووی کێشەی کۆمەڵایەتی کردووەتەوە، لە کاتی ئەگەری نیشتەجێبونی هۆزێک لەسەر زەویی هۆزێکی تر، دیارە کوردیش لە دیاردەی یەکتر قەبووڵنەکردن و دوژمنایەتیکردنی یەکدی درێغییان نەکردووە، ئەمەش زۆرجار دەبێتە هۆی دروستبوونی کرداری کۆچکردن (العمری، ١٩٨٨م: ١/ ٥٨)، لە ئەنجامی ئەو کردارانەی سەرەوە هەندێک شار بەرەو چۆڵەوانی و پووکانەوە چوون، بۆ نموونە شارێکی ئاوەدان و قەرەباڵغی وەک شاری حلوان، لە سەدەی حەوتەمی کۆچی بەرەو پووکانەوە چوو. (القزوینی، د.ت: ٣٥٧) سەرباری ئەوەش زۆر شار و گوندی دی لە هەرێمە کوردنشینەکان بە هەمان دەرد چوون (قزوینی، ١٣٤٢ک: ٦٣-٦٤-٦٦)، دەکرێت ئەمەش بە هۆکارێکی تری گۆڕانی دیمۆگرافی دابندرێت لە هەرێمە کوردنشینەکان.

هەموو ئەمانەی لەسەرەوە باسمان کردن بوونەتە هۆی گۆڕینی پێکهاتەی دیمۆگرافیی دانیشتووان لە هەرێمە کوردنشینەکان، کەمبوونەوەی ڕەگەزی کورد لە هەرێمەکوردنشینەکان، باڵادەستبوونی ڕەگەزەکانی دیکە وەک تورک لە هەرێمە کوردنشینەکان و گۆڕینی پێکهاتەی دانیشتووانی هەرێمە کوردنشینەکان لە ڕووی ڕەگەزی، زمان، کلتووری و فەرهنگیدا، چونکە تورکەکەن بوونە بکەرێکی دیار و کاریگەر لە هەرێمە کوردنشینەکان، ئەگەر لە سەردەمی ئێستا سەیربکەین هەندێک

ناوچە و هەرێم بە تەواوی، یان زۆریان لە کوردبوون داماڵدراون، تەنها ژمارەیەکی کەم نەبێت ئەویش زۆر بە کەمی خۆیان بە کورد دادەنێن.

٢_لێکەوتەی ئابووری

کۆچ و کۆچپێکردن لێکەوتەی ئەرێنی و نەرێنی بەسەر لایەنی ئابووری جێدەهێڵێت، بۆیە لێرەدا هەوڵدەدەین هەر یەکەیان بە جیا باس بکەین.

ا_ لێکەوتەی نەرێنی:

کۆچکردن کاریگەریی نەرێنی بەسەر ڕەوشی ئابووریی بەجێدەهێڵێت، بە تایبەتی بۆ ئەو هەرێم و وڵاتانەی کەوا کشتوکاڵین، کشتوکاڵ بە هەردوو لایەنییەوە (بەروبوومی ڕووەکیی و ئاژەڵداریی) تاڕاددەیەکی زۆر سەرچاوەی بنەڕەتی ژیانی ئابووریی میللەتی کورد بووە، بە جۆرێک کە لە سەدەکانی ناوەڕاست بە شادەماری ئابووریی هەرێمە کوردنشینەکان داندراوە، بە شێوەیەک هەموو ئەو گوندانەی کشتوکاڵیان تێدەکرا بەروبوومی زۆریان هەبووە، بەمەش ژمارەیەکی زۆری دانیشتووانی بە کشتوکاڵییەوە خەریک بوون، لە پابەندبوونی کوردیش لەسەر ئەم پیشەیە دوو بنەمای سەرەکی ڕۆڵیان گێراوە، یەکەم: هەمەجۆری و بە بڕشتیی کشتوکاڵ لە هەرێمە کوردنشینەکان، بێجگەلە بەرهەمی ڕووەکی سروشتی. دووەم: لە باری ژینگەی سروشتی و لە باری ئاووهەوا و کە پیشەی کشتوکاڵی پێیەوەبەندە. (ابن حوقل، ١٩٩٢م: ١٩٠-١٩١؛ مهلهل، ١٩٥٥م: ١٠) توێژەرێکیش پێیوایە؛ ئەمە وایکردووە هەرێمە کوردنشینەکان نەتوانن بە ئازادی و بە بێکێشە و گرفت درێژە بە ژیانی ئابووریی خۆیان بدەن. (ڕەسووڵ، ٢٠١٣ز، ٢١٧)

ئەم جۆرە هەرێمانە پێویستی زۆریان بە دەستی کار هەیە، بۆ ئەوەی بتوانن کارەکانیان پێ ڕاپەڕێنن، کۆچکردن دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان، کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی دەستی کار بە تایبەتی ئەگەر ئەمانە دەستی کاری شارەزا بن، بەمەش بەروبوومی کشتوکاڵی توشی کورتهێنان دەبێت (الهسنیانی، ٢٠٠٥م: ١٣٠؛ فهد، ١٩٦٧م: ٩٠-٩١؛ هەروتی،٢٠١٥ز: ٨٠-٨٨)، هەندێکجاریش کاتێک ئاژەڵدارەکان کۆچ دەکەن بۆ شوێنەکانی تر لەگەڵ خۆیان ئاژەڵەکانیان کۆچ پێ دەکەن بۆ ئەو شوێنەی کۆچی بۆ دەکەن (هەروتی، ٢٠١٦ز: ١٣٨)، بەمەش ئەنجامی خراپی ئابووری بەسەر هەرێمە کوردنشینەکان دەهێنێت دەبێتە هۆی کەمیی بەرهەم و گرانیی نرخ و قاتوقڕی لە شوێنی کۆچپێکراو، بۆ نموونە لە ساڵی (٤٣٨ک/ ١٠٤٦ز) شاری حلوان نزیکەی شەش جار لە لایەن میرانی عەنازی و سەلجووقییەکان، ڕووبەڕووی تاڵان و سووتان بووەتەوە، بۆیە دانیشتووانی توشی ئاوارەی و دەربەدەری بوون ناچاری کۆچپێکردن بوون، بەمەش کەمیی بەرهەم و گرانیی نرخ و قاتوقڕی بەرۆکی دانیشتووانی گرت. (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٥٦-٥٨؛ محەممەد، ٢٠١٨ز: ١٧٧-١٧٨؛ یاسین، ٢٠١٣ز: ١١٧)

هەروەها ئەوانەی توانای کارکردنیان هەیە بە هۆی شەڕەکان و کۆچیان زۆربەیان لەناوچوون، ئەمەش وادەکات کاریگەیی نەرێنی لەسەر ڕەوشی ئابووری دابنێت، ئاستی گوزەرانی خەڵک لاواز بێت و هەژاری و نەخۆشی بڵاوببێتەوە، بە هۆی پەرەسەندنی برسیەتی و گرانیش ڕێژەی مردن زیادی کرد، (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٨/ ٦٩٦) بۆ نموونە لە ساڵی (٥٧٤ک/ ١١٧٨ز) گرانییەکی گەورە لە ناوچەکانی جەزیرە، دیاربەکر، مووسڵ، هەرێمی چیا، خەلات و چەند ناوچەیەکی دیکە بڵاوبووەوە، نەخۆشی و مردنێکی زۆری بەدوای خۆیدا هێنا، (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٩/ ٤٤٣-٤٤٤؛ هەروتی، ٢٠١٥ز: ١٧٣) تەنانەت ئاستی گوزەرانی هەندێکیان

گەیشتووەتە ئاستێک نەتوانن کفنی مردنش بە داهاتەکانیان بکڕن. (ابن نظیف، ١٩٨١م: ١١٤)

لە لایەکی ترەوە، ناکۆکیی نێوان کورد و هۆزە تورکمانەکان لە سەدەی (٦ک/ ١٢ز) ڕەنگدانەوەی لەسەر لاوازبوونی چالاکیی ئابووری هەبووە، (الذهبی، ١٩٩٣م: ٤١/ ٨؛ محەممەد، ٢٠١١ز: ١٧٣-١٧٤) هەندێکجاریش کاولکاریی زۆریان کردووە، (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ١٠/ ١٣٦) بەمەش هەرچی بەروبوومی کشتوکاڵی هەبووە، لەناوچووە. چالاکیی ئاڵوگۆڕیش لە ئەو شوێنانەی وێرانکراون بەکۆتایهات، هەروەها دەستیان بەسەر زەویوزاری میر و جوتیارانی کورددا دەگرت. (ڕەسووڵ، ٢٠١٣ز: ٢٢١-٢٢٢؛ ٢٢٦-٢٢٧) بەم هۆکارەش بەروبوومی ئابووری توشی لەناوچوون هات، ئەوتا لە کاتی لەناوچوونی میرنشینی مەڕوانی ئەو گەشەسەندنە ئابوورییەی لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆجێی بەدەستیانهێنابوو، توشی پووکانەوە هات، "ابن اسدی فارقی" کە لە ڕۆژگاری میرنشینی مەڕوانیی فەرمانڕەوای میافارقین بوو، کۆچی کرد بۆ حەلەب[٤]، دواتر گەڕایەوە بە هیوای گەڕانەوەی میرنشینی مەڕوانیی، بەڵام نەیتوانی تا سەری خۆشی لەسەر دانا. (الحموی، ١٩٩٣م: ١/ ٨٤١-٨٤٣؛ ابن العدیم، ١٩٩٨م: ٥/ ٢٩٩٩-٣٠٠٠؛ السیوطی، ١٩٧٩م: ١/ ٥٠٠) هەر لەبارەی ڕەوشی ئامەد (دیاربەکر) لەداوی ڕووخانی میرنشینی مەڕوانی "ئەبو محمد القاسم الحریری" (م٥١٥ک/ ١١٢١ز) لە نامەیەکدا دەڵێت: "بلد قفر، وجبل وعر، عمی أنسانها، مذ ذهب مروانها". (عمادالدین الاصفهانی الکتاب، ١٩٦٤م: ٢/ ٦)

هەروەها کۆچکردنی میر و جەنگاوەرانی کورد زیاتر دەرفەتیان بۆ هێزە داگیرکەرەکان ڕەخساند تاوەکوو بە ئارەزووی خۆیان باج و سەرانە بەسەر خەڵکی بسەپێنن، بۆ نموونە باجی لەوەڕاندنی ئاژەڵیان وەرگرتووە، کەوا لە هەر سەد ئاژەڵێک، ئاژەڵێکیان وەک باج لە خاوەن ئاژەڵەکان

وەردەگرت، لە سەردەمی دواتر، واتە؛ سەردەمی مەغۆلەکان. (ابن العبری، ١٩٨٣: ٤٥٩)

کۆچکردنی بازرگانەکان کاریگەریی نەرێنی کردە سەر چالاکیی بازرگانی لە هەرێمە کوردنشینەکان، لەبەرئەوەی هەندێ ناوچەی هەرێمە کوردنشینەکان مەڵبەندی بازرگانی بوون، وەک شاری هەولێر کە لە هەموو لایەکی خەڵکی ڕوویانتێدەکرد، (کی السترنج، د.ت، ١٢١-١٢٢) بەڵام وەختێک بازرگانەکان کۆچیان کرد جا بە هەر ڕەهەندێک بێت، کاریگەیی خراپی کردە سەر ڕەوشی ئابووری لە هەرێمە کوردنشینەکان، (ڕەسووڵ، ٢٠١٣ز: ٢٣٨-٢٤٤) بێگومان ئەمەش کاریگەری لەسەر کەمبوونەوەی چالاکیی ئابووری هەبووە، کاتێک خەڵکی کۆچیان کرد بێگانە لە شوێنی ئەوان نیشتەجێبوون، ئەو خۆشگوزەرانییە نەما کە پێشتر هەیانبوو. (ابن الجوزی، ٢٠١٣: ٢٢/ ٣٢٣-٣٢٦)

بە کۆچکردنی میر و خواپێداوان، کاریگەریی گەورەی بەسەر لایەنی ئاواکاری هەرێمە کوردنشینەکان هەبوو، چونکە ئەوان کە کۆچیان کرد لەبری ئەوەی داهاتەکانیان لە ناوەخۆی هەرێمە کوردنشینەکان بەکاربهێنن، لەگەڵ خۆ کۆچیان پێ کرد لە شوێنەکانی تر بەکاریانبرد، بۆ نموونە "نجم الدین ایوب" باوکی سوڵتان "سەلاح الدین ئەیوبی" هەڵسا بە دروستکردنی مزگەوت و حەوزی ئاو لە قاهیرە، کە بە مزگەوتی "نجم الدین" ناسرابوو، (ابن خلکان، ١٩٧٨م: ٢٥٩/١) هەروەها سوڵتان "سەلاح الدین ئەیوبی" کاتێک قودسی فەتح کرد لە ساڵی (٥٨٣ک/ ١١٨٧ز) بڕیاریدا یەکێک لە کەنیسەکان بکرێتە نەخۆشخانە، دەرمان و پێداویستی بۆ دابینکردووە، تا ساڵی (٨٦٣ک/ ١٤٥٨ز) بە هۆی بومەلەرزەوە ڕووخاوە، (ابن شداد، ١٩٩٤م: ٣٥٤؛ بک، ٢٠٠٨م: ٢٣٠-٢٣١) هەروەها ئەسەدەدین شێرکۆی مامی سوڵتان سەلاحەددینی ئەیوبیی قوتابخانەی (الاسدیه) لە شاری حەلەب دروستکرد، چەندان وانەبێژی تێدا دامەزراند و چەند

قوتابی تێیدا دەرسیان دەخوێند. (ابن شداد، ١٩٩١م: ١/ ٢٥٣-٢٥٥) و بیر و فکرەی باشیشیان پێشکەش بەو شوێنانە دەکرد، ئەگەر کۆچیان نەکردبا ئەوا ئەو خزمەتەیان پێشکەش بە هەرێمە کوردنشینەکان دەکرد.

لە کۆتایدا کۆچی کوردان کاریگەری هەبووە لەسەر کەمبوونەوەی دەستی کار و بەرهەمە هەمەجۆرەکان، ژێرخانی ئابووریی و ئاواکاریی شوێنی هەرێمە کوردنشینەکان لە ئەنجامی کۆچکردنی بازرگانان و خواپێداوان و دەست کراوەکان بەرەو لاوازی و پووکانەوە چوو، ئەو خۆشگوزەرانییەی لەژێر فەرمانڕەوی کوردەکان هەبوو، بە نیشتەجێبوونی ڕەگەزەکانی بێگانە بەرەو لەناوچوون چوو.

ب_ لێکەوتەی ئەرێنی

کۆچکردن زۆرجار لێکەوتەی ئەرێنی لەسەر ڕەوشی ئابووریی کۆچکردوو چ وەک تاک چ وەک دەوروبەری دادەنێت، دەبێتە هۆی کۆکردنەوەی سەروەت و سامانی زۆر، (سەعید، ٢٠٢١ز: ٦١) ئەمەش زیاتر بە هۆکاری ئەوەی لەو سەردەمی سیستەمی ئەقتاع سەربازی هەبووە، کە بەسەر سەرباز و میر و سەرکردەکانی سوپا دابەش دەکرا، لەبری مووچە و خزمەتی سەربازی، هەندێک لەو ئەقتاع سەربازییانە تایبەتبوون، بەڵام بەپێی سیستەم ڕێکدەخران (العرینی، د.ت: ١٧١)، کوردە کۆچکردووەکان بە ڕێژەیەکی زۆر لە هێزەکان خزمەتیان دەکرد چ وەک سەرباز چ وەک سەرکردەی سوپا، بۆیە لەم دەسکەوتە بێبەش نەبوون، (ابن الاثیر، د.ت، ١٣٧-١٤٠؛ هەروتی، ٢٠٠٨ز: ٧٤-٢٠٤) بۆ نموونە لە چوارچێوەی دەوڵەتی فاتمیی کەسایەتیی میر "الامیر مجاهد الدین بزاز" کوڕی مامین سەروەت و سامانێکی زۆری لە "صرخد"[٥] کۆکردەوە، (ابن القلانسی، د.ت: ٢٩٦) هەروەها لە ڕێزەکانی سوپای زەنگییەکانیش کوردەکان بێبەش نەبوون لەو ئەقتاعانە وەک پاداشت بە فەرماندە سەربازە کوردەکان بەخشراون، بۆ نموونە: لەوانە شاری "بعلبگ" وەک

ئەقتاع بە نەجمەددین باوکی سوڵتان سەلاحەددین بەخشراوە لە لایەن "عیمادالدین زەنکی"، (ابن واصل، ٢٠٠٩م: ١/ ٨-٩) دواتر وازی لەم ئەقتاعە هێنا لە بەرامبەردا دە گوندیان لە دیمەشق پێ داوە، (ابن واصل، ٢٠٠٩م: ١٠-٩/١) هەروەها "نور الدین مەحموود کوڕی عیماددین زەنکی" "حمص"[٦] و "رحبە"[٧] وەک ئەقتاع بەخشیە ئەسەدەددین شێرکۆی مامی سوڵتان سەلاحەددین، هەروەها کردیە سەرکردەی سوپای خۆی و دواتر کردیە وەزیر خۆی. (ابن الاثیر، ٢٠١٢م: ٢٤٢/٩-٢٤٣- محەممەد، ٢٠٢١ز: ١٢)

ئەیوبییەکان کاتێک بوونە دەوڵەتدار ژمارەیەکی بەرچاو لە میر و سەردارە کوردەکان پەیوەندییان پێوەکردن، لە بەرانبەر خزمەتکردنیان ئەوانیش چەند ئەقتاعیان پێدان بۆ نموونە سوڵتان سەلاحەددین قودسی وەک ئەقتاع بە "سیف الدین الهکاری (م٦١٩ک/١٢٢٢ز)" بەخشی، (ل.ا.سیمینۆڤا، ١٩٩٨: ٥٠-٦٤) هەروەها ئەو زەویوزار و سەروەت و سامان لە لایەن موسلمانان دەستی بەسەردا گیرابوو، لە فەتحکردنی عکا درایە "ضیاء الدین عیسی کوڕی محەممەد هەکاریی"، خۆی و دارودەستەکەی بەوە هۆیە دەوڵەمەند بوو، (البنداری، ١٩٧٩م: ٣٠٠)، لە ساڵی (٥٦٨ک/ ١١٧٢ز) میر ئیبراهیم کوردی داوای لە شمس دولەی ئەیوبی کرد کەوا "قەلای ابریم"[٨] پێبدات وەک ئەقتاع ئەویش داوایەکەی جێبەجێکرد، کرد، پاشان لەگەڵ کۆمەڵێک لە کوردەکان چوونە نێو، بەو هۆیە سەروەت و سامانی زۆریان دەسکەوت، (ابن الاثیر،٢٠١٢م: ١٠/ ٤٥-٤٦- ابو الشامة، ٢٠٠٢م: ٢/ ٢٤٧) بە دەیان نموونەی تر بەردەستن لەم بارەیەوە.

ئەمەش بووە هۆی ئەوەی هەندێک لەو خەڵکەی کۆچیان دەکرد بۆ شوێنەکانی تر جا بە هەر ڕەهەند و ئامانجێک بێت، دەسکەوتی ئابووریی باشیان دەسکەوتووە و خۆیان ڕزگارکردووە لەو ڕەوشەی پێشووتر تێدابوونە، بە باشبوونی داهاتی ئەوان، ئەوانیش دەستیان کراوە بووە بە

بەخشین بە هەژارونەداران، لە لایەکی تر بووە مایەی خۆشگوزەرانیی خانەوادەیان و کەسە نزیکەکانیان، هەروەها باشبوونی داهاتیان کاریگەری کردە سەر ئاوەدانکردنەوەی شوێنەکانی تر وەک دروستکردنی مزگەوت، نەخۆشخانە و قوتابخانەوە، ئەمانە هەموو لە ئەنجامی باشی داهاتی کۆچکردووەکان دێتە ئاراوە.

ئەنجام:

پاش گەڕان بەدوای زانیارییەکان لەنێو سەرچاوە هەمەجۆرەکان و هەڵسەنگاندنیان، توێژینەوەکەمان بەم دەرئەنجامانە گەیشت، کە ئەم خاڵانەی خوارەوەن:

_ کۆچ کاریگەیی گەورەی کردە سەر لایەنی دیمۆگرافیی هەرێمە کوردنشینەکان، چونکە ئەو کۆچکردنە و کۆچپێکردنە بووە هۆی کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتووان، کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتووان بووە هۆی کەمبوونەوەی دەستی کار، کۆچکردنی سەدان میر و سەرباز لە هەرێمە کوردنشینەکان ڕێگەی خۆشکرد بۆ داگیرکەرەکان تا بە ویستی خۆیان فەرمانڕەوای لە هەرێمە کوردنشینەکان بکەن، بەمەش هیوای بنیاتنانی دەسەڵاتێکی خۆجێییان لە هەرێمە کوردنشینەکان لە گۆڕنا بۆ سەردەمێکی دوورتر.

_ ئەو کۆچکردنە بووەتە هۆی زیاتر ئاشناکردنی کورد بە گەلانی دیکە، بە پێچەوانەشەوە گەلانی تریش ئاشنای کورد بوون، سوودیان لێ وەرگرتوون.

_ بەدەستخستنی داهاتێکی باش لە لایەن هەندێک لە کۆچکردووەکان یان کۆچپێکراوەکان، ئەو داهاتەش لە هەمبەر ئەو خزمەتە بووە کەوا پێشکەشیان کردووە لەو شوێنەی کۆچیان بۆ کردووە.

ـ كۆچ و كۆچپێكردنی هەزاران خەڵكی لە هەرێمە كوردنشیەكان، تێكهەڵبوونیان بە گەلانی دیكە بە دەیان لێكەوتەوەی دیمۆگرافی و ئابووری لێكەوتەوە كە كاریگەرییان هەبووە لە سەر شارستانیەتی ئیسلامیدا.

پەراوێزەكان:

[١] ئەتابەگەكان: ئەتابەگ وشەیەكی توركی لێكدراوە بە مانای؛ (باوكی میر، یان بەخێوكەری میر دێت). بنەچەیی ئەتابەگەكان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو كۆیلە توركانەی دەوڵەتی سەلجووقیی كە بە زۆری لە ناوچەكانی قفجاقی باكووری دەریای ڕەش دەهێندران، دوای ئەوەی دەبوونە موسلمان، پاشان بە تێپەڕینی ڕۆژگار بەشداربوونە لە كاروباری دەوڵەت، دواتر بوونە خاوەن دەسەڵات، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (حسن، ١٩٩٦م: ٤/ ٦١-٦٥؛ الجمیلی، ١٩٧٠: ٢٧-٢٩)

[٢] قال یاقوت الحموی في معجم البلدان الجوزقان "ایضا جیل من الاكراد سیكون اكنا فی حلوان". (الحموی، ١٩٩٧م: ٢/ ١٨٢)

[٣] "الجلالیه من اكراد شهرزور". (الحموی، ١٩٩٧م: ٣/ ٣٧٥)

[٤] حەلەب: یەكێكە لە شارە گەورەكان لە شام. (الحموی، ١٩٩٧م: ٢/ ٢٨٢)

[٥] صرخد: قەڵایەكە لە دیمشق لە تەنیشت حران. (الحموی، معجم البلدان: ٣/ ٤٠١)

[٦] حمص: شارێكی گەورە، بەناوبانگ و كۆنە، دەكەوێتە نێوان دیمەشق و حەلەب. (الحموی، ١٩٩٧م: ٢/ ٣٠٢).

[٧] رحبە: شارێكە دەكەوێتە شام. (الحموی، ١٩٩٧م: ٣/ ٣٧).

[٨] "قەڵای ابریم": لە باكووری ئەبی سمبل ٥٥كلم و، لە قاهیرە ١١٧٢ كلم دوورە. (جاكسون، ١٩٨٨: ٨٢) ئەویش وەریگرتییە لە؛ (ابو شامة، ٢٠٠٢: ٢/ ٢٤٦).

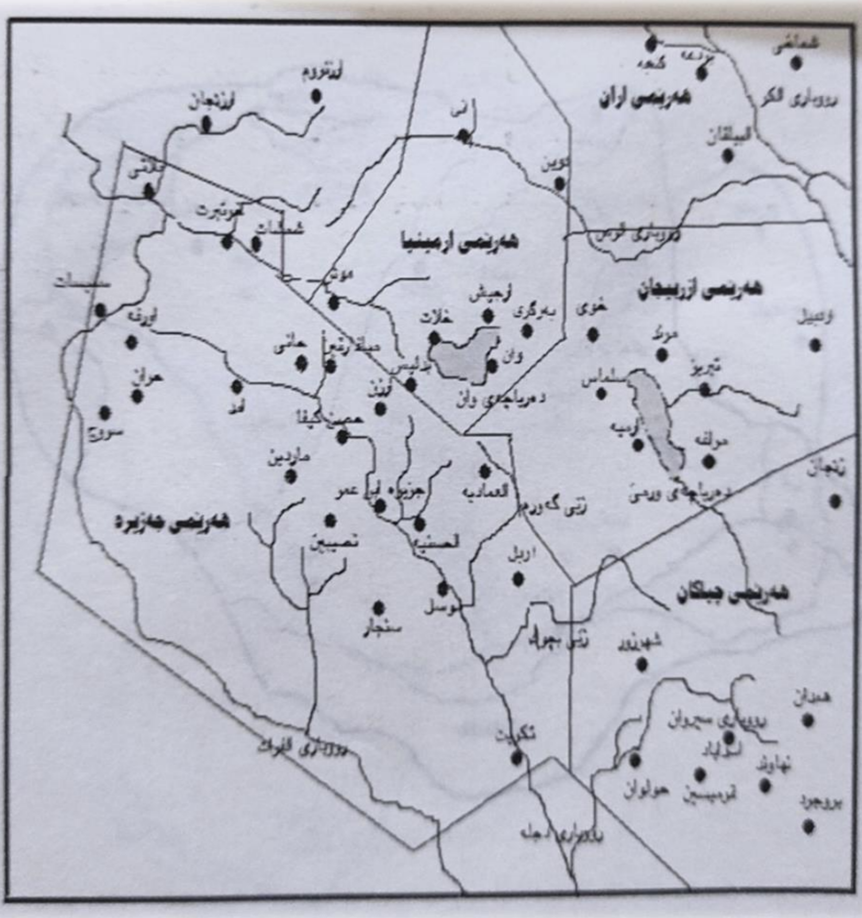

نەخشەی هەرێمە کوردنشینەکان

ئاکۆ بورهان محەممەد، میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەباسی، ٢٣٣، هەرچەندە پەرتووکەکە مێژووییە، جوگرافی نییە، بەڵام کارێکی باشی کردووە

ليستی سەرچاوەکان

سەرچاوە ڕەسەنەکان

بە زمانی عەرەبی

أبن الأثير: عزالدين ابي الحسن علي بن محمدبن عبدالكريم الجزري (ت: ٦٣٠هـ/ ١٢٣٩م).

_ التاريخ الباهر فى الدولة الاتابكية (تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دار الكتب الحديث، القاهرة، د.ت).

_ الكامل فى التاريخ (حققه: عمر عبدالسلام تدمرى، دار الكتاب العربى، بيروت_ لبنان، ٢٠١٢).

البنداري: عماد الدين محمد بن محمد بن حامد الأصفهاني (ت:٥٩٧هـ/ ١٢٠١م):

_ سنا البرق الشامى (تحقيق: مكتبة الخانجى بمصر، مصر، ١٩٧٩).

ابن الجوزي : أبو الفرج عبدالرحمان بن على بن محمد (ت: ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م):

_ مراة الزمان (حقق: محمد بركات و كامل الحظط و عمار ريحاوى، مؤسسة الرساله، دمشق، ٢٠١٣).

الحسينى، صدرالدين ابو الحسن على بن ناصر الحسينى (توفى بعد٦٢٢ه/ ١٢٢٥م):

_ زبدة التواريخ (تحقيق: محمد نورالدين، دار اقرا، بيروت، ١٩٨٥).

الحميرى، محمد بن عبدالنعم الحميرى (ت٩٠٠ه/ ١٤٩٤):

_ الروض المعطار في خبر الاقطار(حققه: احسان عباس، ط٢، مكتبة لبنان، بيروت، د.ت).

ابن حوقل: ابو القاسم محمد بن على النصيبي (ت: ٣٦٧هـ/ ٩٧٧م):

_ صورة الارض (منشورات دارمكتبه الحياة_بيروت، ١٩٩٢).

ابن خلكان : أبو عباس شمس الدين أحمد بن محمد بن ابي بكر (ت: ٦٨١هـ/ ١٢٨٢م):

_ وفيات الاعيان (تحقيق: احسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٧٨).

الذهبي: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان (ت:٧٤٨هـ/ ١٣٤٧م):

_ تاريخ السلام وفيات المشاهير والاعلام(تحقيق: عمر عبدلاسلام التدمرى، دار الكتب العربى، بيروت، ١٩٩٣) .

الراوندي: محمد بن على بن سليمان (ت: ٦٠٣هـ/ ١٢٠٧م):

_ راحة الصدور واية السرور (مراجعه: ابراهيم امين الشورابى، مكتبة طريق العلم، القاهرة، ٢٠٠٥).

سباهى زاده، محمد بن على البروسوى (ت٩٩٧/ ١٥٩٨م):

_ اوضح المسالك الى معرفه البلدان والممالك (تحقيق: المهدى عبدالرورخية، بيروت ٢٠٠٨).

السيوطى، جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر (ت٩١١ه/ ١٥٠٥م):

_ بغية الوعاة فى الطبقات اللغويين و النحاة (تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، ط٢، دار الفكر، د.م، ١٩٧٩).

ابو شامة، عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت٦٦٥ه/ ١٢٦٦م):

_كتاب الروضتين فى اخبار الدولتين (وعلق عليه: ابراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٢).

ابن شداد، عزالدين محمد بن على (ت٦٨٤ه/ ١٢٥٨م):

_ الاعلاق الخطيرة (حققه: يحيى زكريا عبارة، منشورات وزارة الثقافية، دمشق، ١٩٩١).

ابن شداد، بهاء الدين ابو المحاسن يوسف بن رافع (ت٦٣٢ه/ ١٢٣٤م):

_ النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (تحقيق: جمال الدين، ط٢، مكتبة الخانجى بالقاهرة، ١٩٩٤).

ابن العبرى :أبو الفرج غريغوريوس بن أهرون الملطي (ت: ٦٨٥هـ/ ١٢٨٦م):

_ تاريخ المختصر الدول (ط٢، دار الرائد اللبنانى، لبنان، ١٩٨٣).

ابن العديم، ابو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبة الله الحلبى (ت٦٦٠ه/ ١٢٦١م):

_ بغية الطلب فى تاريخ الحلب (تحقيق: سهيل زكار، دار الفكر، بيروت، ١٩٩٨).

ابن عساكر، ابو القاسم علي بن الحسن (ت٥٧١ه/ ١١٧٥م):

عماد الدين الكتاب الاصفهانى، ابو حامد محمد بن محمد (ت٥٩٧ه/ ١٢٠٠م):

_ خريدة القصر و جريدة العصر (تحقيق: محمد بهجت الاثرى، مطبعة المجمع العلمى العراقى، بغداد، ١٩٦٤).

_ الاربعون البلدانية (تحقيق: عبدوالحاج محمد الحريرى، المكتب الاسلامى، بيروت، ١٩٩٣).

ابن العمرانى، محمد بن على بن محمد (ت٥٨٠ه/ ١١٨٤م):

_ الانباء في تاريخ الخلفاء (تحقيق: قاسم السامرائى، ط١، دار الافاق العربية، القاهرة، ١٩٩٩).

العمرى: شهاب الدين ابن فضل اللة العمري (ت: ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م):

_ التعريف بالمصطلح الشريف (تحقيق: محمد حسين، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٨).

ابن فارس، احمد بن فارس بن زكريا ابو الحسين (٣٩٥ه/ ١٠٠٤م):

_ معجم مقاييس اللغه (تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر، ١٩٧٩م).

ابو الفداء: اسماعيل بن على بن معمود (ت: ٧٣٢هـ/ ١٣٣١م):

_ تقويم البلدان (دار صادر، بيروت، ١٨٤٠).

الفيروز آبادى، مجدالدين محمد بن يعقوب (ت٨١٧ه/ ١٤١٤م):

_ القاموس المحيط (تحقيق: انس محمد الشامى و زكريا جابر احمد، طبع نشر توزيع دار الحديث، القاهرة، ٢٠٠٨).

ابن القلانسى، ابي يعلى حمزة (ت٥٥٥ه/ ١١٦٠م):

ـ بذيل تاريخ الدمشق (مكتبة المتنبى، القاهرة، د.ت).

ابن قدامة، لقدامة بن جعفر ابو الفرج الكاتب البغدادى (ت٣٣٧ه/ ٩٤٨م):

ـ الخراج و صناعة الكتابة (تحقيق: محمد حسين الزبيدى، دار الرشيد، العراق،١٩٨١).

الماوردى، ابى الحسن على بن محمد بن حبيب (ت٤٥٠ه/ ١٠٥٨م):

ـ الاحكام السلطانية و الولايات الدينية (دار الحديث، القاهيرة، د.ت).

مهلهل، أبو دلف مسعر ابن الخزرجى (ت٣٩٠ه/١٠٠٠م):

ـ الرسالة الثانية (مطبعة جامعة القاهرة، القاهرة، ١٩٥٥).

المقدسي: أبو عبداللة شمس الدين محمد البشاري (ت:٣٧٥هـ/ ٩٨٥م):

ـ احسن التقاسم فى معرفة الاقاليم (الطبعة الثالثة، مكتبة مدبولى، القاهرة، د.ت).

ابن منظور، ابو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ت٧١١ه/ ١٣١١م):

ـ لسان العرب (تحقيق: عبدالله على الكبير و محمد احمد حسب الله و هاشم محمد الشاذلى، دار المعارف_القاهره، د.ت).

مؤلف مجهول (توفى بعد٦٥٤ه/ ١٢٥٧م):

ـ تاريخ الدولة الاكراد و الاتراک تاريخ دولة الاكراد (تحقيق: موسى مصطفى الهسنيانى، الطبعة الاولى، مطبعة جامعة دهۆک، ٢٠١٠).

مؤلف مجهول (ت٣٧٢ه/ ٩٨٢م):

_ حدود العالم من المشرق الى المغرب (تحقيق: يوسف الهادى، دار الثقافية للنشر، القاهرة، ١٩٩٩م).

ابن نظيف، ابى الفضائل محمد بن على بن نظيف الحموى (ت٦٣٠ه/ ١٢٣٢م):

_ التاريخ المنصورى (تحقيق: ابو العيد دو دو، مطبعة الحجاز، دمشق، ١٩٨١).

ابن واصل، جمال الدين محمد سالم (ت٦٩٧ه/ ١٢٩٧م):

_ مفرج الكروب فى اخبار بنى ايوب (تحقيق: جمال الدين، دار الكتب والوثاق القومية المطبعة الاميرية، د.م، ٢٠٠٩).

١٣٤٢).

ياقوت العموى: شهاب الدين أبو عبدالله (ت:٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م):

_ معجم الادباء إرشاد الأديب (تحقيق: إحسان عباس، دار الغرب الاسلامى، بيروت، ١٩٩٣).

_ معجم البلدان (دار صادر، بيروت، ١٩٩٧).

ب_ به زمانى فارسى

حمدالله مستوفى، ابوبكر بن احمد بن مستوفى القزوينى (ت٧٥٠ه/ ١٣٤٩):

_ نزهة القلوب (چاپخانه ارمغان، تهران،

ب_ به زمانى كوردى

_ چەلەبی، ئەولیا، سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی (و: سعید ناکام، چاپخانەی کۆڕی زانیاریی کوردی، بەغداد، ١٩٧٩).

_فارقی، ئیبن ئەزرەقی(م٥٧٢ک/١١٧٦ز)، مێژووی میافارقین و ئامەد (و: محەمەد پشدەری و ئاکۆ بورهان، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧).

_ئیبن خلدون، عەبدولڕەحمان کوری محەمەد(٨٠٨ک/١٤٠٦ز)، موقەدیمەی ئیبن خلدون (و: سعید بەشیر، چاپەمەنی گەنج، سلێمانی، ٢٠١٦).

دووەم: ژێدەرەکان

أ_ بە زمانی کوردی

_ ئەنوەر، کەیوان ئازاد، کوردستان و کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا (چاپخانەی پەنجەرە، تاران، ٢٠١٥).

_ یاسین، همزە کاکە، حلوان لە سەردەمی خەلافەتی عەباسی تا ڕووخانی میرنشینی عەنازیی (چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٣).

_ هەروتی، مەهدی عوسمان، کارەسات و نەهامەتییەکانی کوردستان لە سەدەکانی (٦-٨ک/ ١٢-١٤ز) (چاپخانەی ڕۆژهەڵات هەولێر، ٢٠١٥).

_محەممەد، ئاکۆ بورهان، میرنشینە کوردییەکان لە سەردەمی عەباسیدا (چاپخانەی چوار چرا، سلێمانی، ٢٠١٨).

_ مێژووی دەوڵەتی ئەیوبی (چاپخانەی نارین، هەولێر، ٢٠٢١).

_محەممەد، قادر محەممەد ، کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەمی زاینیی (چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٣).

_عەبدوڵڵا، کامەران عەزیز، هۆکارەکانی سەرهەڵدان و ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان لە سەردەمی عەباسیدا (چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٢).

_ شەڕەفکەندی، هەژار عەبدولڕەحمان ، هەنبانە بۆرینە (چ١، چاپخانەی سروشت، تەهران، ١٣٦٩ک).

_ ڕەسووڵ، ئیبراهیم ڕەسووڵ، کاریگەرییەکانی لەشکرکێشی هێزەبیانییەکان بۆ سەر کوردستان (چاپخانەی لەریا، سلێمانی، ٢٠١٣).

_ پێکهاتەکانی کوردستان لە سەردەمی عەباسیدا (چاپخانەی نارین، هەولێر، ٢٠٢٠).

_ خۆشناو، نەریمان عەبدوڵڵا، ڕێزمانی کوردی (چ٥، چاپخانەی هێڤی، هەولێر، ٢٠١٣).

_ خۆشناو، حەکیم ئەحمەد، کورد و کوردستان لەدیدی گەڕیدە و وڵاتناسانی موسلمان (چاپخانەی موکریانی، هەولێر، ٢٠١٣).

_ خاڵ، شێخ محەممەد، فەرهەنگی خاڵ (چ٢، چاپخانەی ئاراس_هەولێر، ٢٠٠٥).

_ تۆفیق، زرار سەدیق، کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەتی ئیسلامیدا (چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٠).

_بەشیر، نیشتمان، کورد و سەلجووقییەکان (و: ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٦).

ب_ بە زمانی عەرەبی

ـ طەرخان، ابراهيم على، النظم الاقطاعية (دار الكاتب العربى، القاهيرة، ١٩٦٨).

ـ بک، احمد عيسى، تاريخ البيمارستان في الاسلام (دار الرائد العربى، د.م، ٢٠٠٨).

ـ كمال الدين، احمد، السلاجقة (ط١، دار البحوث العلمية، كويت، ١٩٧٥).

ـ محمد، آكو برهان، كوردستان دراسة فى النظم التجارية والمالية (منشورات مركز الابحاث والنشر، كويه، ٢٠١١).

ـ فهد، بدرى محمد، العامة ببغداد فى القرن الخامس الهجرى (مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٦٧).

ـ بوا،توماس، تاريخ الأكراد (ت: محمد تيسر ميرخان، دار الفكر، دمشق، ٢٠٠١).

ـ نەقشبندى، حسام الدين، الكرد فى لرستان الصغرى (الشمالية) و شهرەزور خلال العصر الوسيط (مؤسسة ژين، السليمانية، ٢٠١١).

ـ توفيق، زرار صديق، القبائيل والزعامات القبيلة الكرديه فى العصر الوسيط (مؤسسة اراس، اربيل، ٢٠٠٧).

ـ العرينى، السيد الباز، المماليک (دار النهضة العربية، بيروت، د.ت).

ـ كى السترنج، بلدان الخلافة الشرقية (نقل الى العربية: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مؤسسة الرسالة، العراق، د.ت).

ـ ل.ا. سيمينوڤا، صلاح الدين و الممالک فى مصر (ت: حسن بيومى، المجلس الاعلي الثقافة، د.م، ١٩٩٨).

_ جاكسون، ليونز و، صلاح الدين (نقله الى العربية: على ماضى، الهيئة النشر التوزيع، بيروت، ١٩٨٨).

_ الزيبارى، محمد صالح، سلاجقة الروم فى آسيا الصغرى (ط٢، د.ط، د.م، ٢٠٠٩).

_ الهسنيانى، موسى مصطفى، سنجارمن (٥٢١-٦٦٠ك/ ١١٢٧-١٢٦١م)، (ط١، مطبعة وەزاراة التربية، اربيل، ٢٠٠٥).

سێیەم: نامە ئەكادیمییەكان

ا_ بە زمانی كوردی

_ هەروتی، مەهدی عوسمان، ڕۆڵی سەبازیی كورد لە دەوڵەت و میرنشینە ناكوردییەكان لە سەردەمی عەباسیدا (١٣٢-٦٥٦ك/ ٧٤٩-١٢٥٨ز)، (ماستەر، زانكۆی سەلاحەددین، ٢٠٠٨).

ب_ بەزمانی عەرەبی

_ عزیز، صباح حسن، جریمة التهجیر القسری، (ماجستیر، جامعة النهرین، ٢٠١٥).

گۆڤارەكان

_ هەروتی، مەهدی عوسمان، كورد و دیاردەی كۆچكردن لە سەدەكانی ناوەڕاست، International journal of Kurdish studies, vol2/3, 2016.

_ سەعید، فازڵ حەمە، لایەنە ئەرێنییەكانی كۆچ، گۆڤاری ئاژین، ژمارە١، ٢٠٢١.

ملخص البحث

هذه الدراسة تقع تحت عنوان (تأثيرات الهجرة على جغرافية واقتصاد الأقاليم الكوردية في قرني ٥_٦هـ/١١_١٢م).

أن للهجرة جذور تاريخية في تاريخ البشرية، فمنذ أن وجد الإنسان على هذا الأرض اختلط الهجرة مع الإنسان بشكل طبيعي، ومع مرور الزمن ظهرت أسبابها وأهدافها وهي متنوعة وتأثيراتها سواء كانت إيجابية أو سلبية، اختيارنا لهذا العنوان يعود إلى أهمية الأحداث التي وقعت في تاريخ الكورد والتي كانت الهجرة من نصيبهم على مر التاريخ، ومن جهة أخرى فإن تأثيرات الهجرة والتهجير لم تكن الموضوعا الأساسي والمطروق لدى الباحثين الكورد، وتحديدا لقرني (٥_٦هـ/١١و١٢م) يرجع إلى كثرة الأحداث السياسية والعسكرية التي وقعت في الأقاليم الكوردية فيهما مع تاثيرات الهجرة والتهجير على الكورد وأماكن وجودهم.

يتكون هذا البحث من مقدمة وثلاثة مباحث، خصص المبحث الأول لتعريفي الهجرة والتهجير لغة واصطلاحاً، وخصص المبحث الثاني لتعريف الأقاليم الكوردية ضمن نطاق البحث باختصار بغية عدم التكرار، وتناول المبحث الثالث تأثيرات الهجرة والتهجير على الأقاليم الكوردية جغرافيا واقتصاديا. واختتم البحث بنتائج توصل إليها من خلال دراستنا للموضوع، مع قائمة للمصادر والمراجع التي اعتمدنا عليها.

الكلمات المفتاحية: الهجرة، التهجير، الديموغرافية(علم السكان)، الإقتصاد، تداعيات.

Abstract

The influence of migration and displacement on the demography and economy of the Kurdish regions during 5th and 6th Hijri/ 11th and 12 centuries

The migration of the human being has had a long history on this glob, because this is a phenomenon of the nature of people. There are reasons, targets and consequences of the migration. The main reason of choosing this title are several results of migration, which have not had been studied by other Kurdish researchers yet, there were several political and military events which took place during 5th and 6th Hijri/ 11th and 12 centuries. This research contains of an introduction and three sections, in the first section the words of migration and displacement in both situation term and language have been defined, the second section has been detected to explain Kurdish regions in terms of geography, in the third section talks about the influence of migration and displacement on the demography and economy aspects. Finally, the research ends with a set of conclusions.

Keywords: emigration, demography, economy, result.